

Енвер УЈКАНОВИЋ
Историјски архив „Рас“, Нови Пазар
enverujkanovic@gmail.com

ОРИЈЕНТАЛНА ГРАЂА И ЊЕНА ВАЛОРИЗАЦИЈА У АРХИВСКИМ ФОНДОВИМА

Сажетак: Османско-турски извори имају примаран значај за изучавање историје балканских народа од почетка 15. века, од пропадања самосталних балканских држава и наступа османске ере, па све до ослобођења од турско-османске власти, током 19. и почетком 20. века. Ови извори су скоро једина врела за познавање унутрашњих прилика под којима су живели наши народи под османском влашћу. Будући да је презентовање и публиковање архивске грађе из османског доба код нас веома ретко и спорадично, упркос декларативном залагању и свести о њеном значају за савремену историографију, овај рад има намеру да скрене пажњу на вредну и аутентичну историјску грађу, на потребу утврђивања њеног обима и валоризације у фондовима и збиркама архивских установа у Републици Србији и подстакне њену обраду и презентовање.

Кључне речи: османско-турска управа, османско-турски извори, османистика, дефтери, сицили, вакуфнаме.

1. УВОД

У европској науци важност османско-турских извора релативно касно је схваћена. Први почеци интересовања за њу датирају од краја 19. и почетка 20. века.¹ Након Првог светског рата, активност проучавања ове врсте историјске грађе добијала је све већи интензитет. Наша културна јавност је, с великим интересовањем, пратила оглашавање

¹ Почетак рада на издавању османско-турске грађе у научне сврхе налазимо још средином 19. века. Мађар Антоније Гевај, чиновник и тумач аустријског Министарства спољних послова, издао је групу османских докумената из аустријског архива у Бечу и тај рад и данас има научну вредност. Скоро до почетка 20. века, највише интересовања на испитивању турских докумената показали су истраживачи ова два народа. Види: Хазим Шабановић, *Турски дипломатички извори за историју наших народа*, Прилози за оријенталну филологију (ПОФ) 1, Сарајево 1950, 117–149.

европских турколога у вези са открићима у Истанбулу, очекујући тако прилив нових значајних података, који би попунили празнину у спознаји сопствене историје, чији су писани трагови на нашем подручју најчешће нестајали у метежу дугогодишњег непостојања сопственог административног уређења.

За истраживање османске историјске грађе, југословенским научницима пружена је прилика након склапања уговора између Југославије и Турске (1936). Краљевска академија тада је формирала комисију, која је имала задатак да прегледа османску историјску грађу, која је делила бурну историју народа на нашем подручју. Чланови комисије који су упућени у Цариград били су: Станоје Станојевић, професор српске историје, и двојица оријенталиста – Фехим Бајрактаревић и Глигорије Елезовић. На значај османских извора скретали су пажњу и Сафет-бег Башагић, Владислав Скарић, Ћиро Трухелка, Стојан Новаковић,² Бранислав Ђурђев и други.

У Социјалистичкој Југославији, посебан печат развоју османистичких студија дали су Хазим Шабановић и Ахмед Аличић, радници Оријенталног института у Сарајеву. Османистика и даље трага за најподеснијим начинима издавања ових компликованих докумената, како би их учинила што приступачнијим научној и другој јавности.

2. ПОДЕЛА ОСМАНСКО-ТУРСКЕ ГРАЂЕ

Говорећи о подели османско-турских извора, Шабановић истиче да ови извори имају многе карактеристике, које су резултат уређења османске државе, делокруга разних њених органа: политичких, управних, војних, судских и верских.³ Он помиње неколико начина подела ових извора, које су дали различити османисти.

Бугарски османиста Галаб Галабов истиче да у турске историјске изворе спадају сви службени акти, царска писма, фермани, берати, наредбе, уговори, одлуке, које су издавале грађанске, војне и судске државне власти у Османској империји, као и разне административне, судске, катастарске и друге књиге које су писали, водили и састављали органи власти.⁴

² Ljiljana Čolić, *Orijentalističko delo Gliše Elezovića*, Beograd – Priština 1996, 58.

³ Хазим Шабановић, *Турски дипломатички извори за историју наших народа*, ПОФ 1, Сарајево 1950, 118.

⁴ Х. Шабановић, исто.

С друге стране, турски историчар Абдурахман Шереф (1853–1925), узимајући за критеријум власт, која је издавала ове акте, поделио је османско-турске историјске изворе на четири велике групе:

1. Акти високе порте и царскога дивана;
2. Акти и дефтери царског катастра;
3. Акти и књиге државног рачуноводства и финасија;
4. Протоколи (сицили) шеријатских судова.⁵

Мађарски турколог Факете Лудвиг, одбацио је овај начин поделе турских историјских извора и дао упрошћенију поделу турско-османских извора на две велике групе: световне и духовне документе.⁶ Ослањајући се на поменућу поделу Абдурахмана Шерефа, Галабов је као историјски неосновану и нетачну одбацио поделу мађарског турколога и османско-турске документе сврстао у три основне групе:

1. Документи врховне владе,
2. Документи административних власти,
3. Документи шеријатско-судских власти.

Прихватајући ову поделу као најприхватљивију, Шабановић је дао приказ османско-турских извора разврстаних кроз наведену поделу.⁷

3. ДОКУМЕНТИ ВРХОВНЕ ВЛАДЕ

У групу османско-турских докумената врховне владе спадају:

- Акти високе порте (*bab-iali*⁸) и дефтери царског дивана (*divan-i humajun*⁹). Ту спадају акти издати у име султана: фермани,¹⁰

⁵ Х. Шабановић, *Турски дипломатички извори за историју наших народа*, ПОФ 1, Сарајево 1950, 118.

⁶ Х. Шабановић, исто.

⁷ Х. Шабановић, исто.

⁸ *Bab-iali*, Високи двор.

Ahmed Aličić, *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766–1768. godine*, Novi Pazar 2012, 197–211.

⁹ *Divan-i humajun*, царски диван, скупштина врховне власто Османског царства под председањем султана до 16. века; затим под председањем великог везира уз индиректну контролу султана. А. Аличић, нав. дело, 197–211.

¹⁰ *Ferman*, царска наредба која је имала снагу закона у време владавине султана који га је издао и у време његовог наследника ако га је хтео признати. Ферман је третирао питања општег значаја за цело Царство, за покрајину или област, али и за неку групу или поједино лице. А. Аличић, нав. дело.

берати,¹¹ меншуре¹² и власторучна писма султана (хат-ихумајун,¹³ затим државни уговори, кореспонденција владе с потчињеним државним органима, војним и судским, кореспонденција владе с војно-грађанским управитељима покрајина,

- Зборници закона и наредби (Ahkam defterleri) и
- Књиге и акти царског катастра¹⁴ (ради се о списима, који приказују сваки комад земљишта, мулка¹⁵ и мирије¹⁶ у разним областима Османске империје. У њима је тачно обележено место (санцак, кадилук, нахија, село, махала) и границе где се тачно дотично земљиште налази, затим име његова уживаоца (mutesarrif)¹⁷ и све промене).

За историју балканских народа под османском влашћу, из ове групе докумената најважнији су дефтери,¹⁸ односно књиге и акти царског катастра. Они пружају податке о правном положају појединих покрајина, о уређењу санцака, положају спахија и раје, односно дају преглед правног и економског положаја народа под османском управом. Дефтери су, у

¹¹ Berat, декрет о постављењу на неку дужност за коју се добија плата од државе или других фиксних средстава, као што је вакуф; свечани царски документ којим се неко поставља у службу тимарника – војника, спахије или бега или високог достојанственика; декрет о постављању верских веродостојника који своју плату добијају као тзв. мукату; берат је царски документ у којем су наведена права и обавезе носиоца одређене службе и особито таксативно набројани извори прихода одакле се користе за плате спахија и заима. А. Аличић, нав. дело.

¹² Menšura, царски декрет који се издаје високим државним или верским функционерима као овлашћење да могу обављати поверену дужност. Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево, 1989, 458.

¹³ Hatt-ı humajun, царско писмо, исто што и ферман. Ahmed Aličić, *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766–1768. godine*, Novi Pazar, 2012, 197–211.

¹⁴ Defter-i hākānī, царски дефтери; царске пописне књиге; државне катастарске књиге. А. Аличић, нав. дело.

¹⁵ Mulk, приватно земљишно власништво, категорија искључења из режима државне земљишне својине као владајућег облика земљишне својине у османској држави. Nedim Filipović, *Islatizacija u Bosni i Hercegovini*, Tešanj 2005, 384.

¹⁶ Mirija, земљишне некретнине с посебном правном нарави. Право врховног власништва на овим земљишним некретнинама припадало је држави, а поседник је имао ограничено право располагања. N. Filipović, нав. дело, 383.

¹⁷ Mutesarrif, управитељ области, корисник неког државног ресурса; корисник неких државних прихода; обрађивач земље; уживалац имања – баштине или чифлука. А. Аличић, нав. дело.

¹⁸ Појам дефтер је реч грчког порекла са значењима: *свеска, бележница, рачун, попис, реџистар*. *Türkce-İngilizce Redhouse sözlüğü*, Redhouse Yayınevi, İstanbul 1988.

ствари, пореске књиге за поједине санцаке у нешто ширем смислу него што овај израз обично значи. У њима су наведене нахије, насеља, хасови,¹⁹ зеамети²⁰ и тимари²¹ дотичног санцака. Ту су поименице наведени порески обвезници, раја, износи и врсте пореза као и категорије служби оних, који су делимично или потпуно ослобођени пореза.

Већина ових дефтера има на почетку закон (канун-наме) за санцак, на који се дефтер односи. Ове канун-наме су извор првог разреда разумевање правног и економског положаја народа у санцацима, јер дају и податке о насељима, етничком саставу краја на који се односе, а порески обвезници и њихова боравишта поименице су наведени.²² Осим тога, посебно је важно да су у њима садржани резултати пописа становништва, које је Porta редовно спроводила, па су због тога драгоцен извор за проучавање историјско-демографских кретања за све области Османског царства.²³

О дефтерима као изворима писали су многи османисти. Међутим, сваки нови дефтер отвара нова питања и мења, или допуњује, знања о овој врсти извора за анализу османског друштва, његових структура, економског положаја становништва, а нарочито су драгоцен за разматрање територија одређене области, типова насеља. Део дефтерске грађе на нашем подручју објављиван је парцијално, али ни та листа, како истиче Ема Миљковић, није дуга.²⁴

¹⁹ Hass, оно што припада султану; царско. А. Аличић, нав. дело, 197–211.

²⁰ Zeamet, крупно спахијско лено; лено у износу од 20.000 – 99, 999 акчи. А. Аличић, нав. дело.

²¹ Timar, војничко лено, тимар је основа османског система и структурирања друштва у двије поларизоване класе; тимар је основа војне моћи Османског царства. А. Аличић, нав. дело.

²² Х. Шабановић, исто.

²³ Ема Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачности показатеља и методолошке недоумице*, ТМ, Год. 34, бр. 1, Ниш 2010, 363–373.

²⁴ У истом раду, Ема Миљковић даје податке о обрађеној дефтерској грађи с нашег подручја: А. Аличић, *Poimenični popis vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985; А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1469–69. godine*, Mostar 2007; М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ CXXXI, Одељење историјских наука 7, Београд 1992; О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области Крушевца, Тојлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)*, Врањски гласник 4, Врање 1968, 377–416; Oblast Brankovića. *Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, (priredili Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević), Sarajevo 1972; S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxahut të Shkodrës i vitit 1485 I*, Tiranë 1974; М. Стојаковић, *Браничевски шефтер*, Београд 1987; Турски документи за историјат на македонскиот народ, Опширен пописан дефтер № 4 (1467–1468), ред. М. Соколски – А. Стојановски, Скопје 1971; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka iz (1519. i 1533.*

Међу најзначајније корпуре пописа појединих јужнословенских области објављених у целини, спадају пописи Области Топлице и Дубочице (1444), Крајишта Иса-бега Исхаковића (1455), Области Бранковића (1455), Области Браничева (1467), Босанског санџака (1468/69), Херцеговачког санџака (1476/77), Скадарског санџака (1485), Нишког кадилука (1498), Зворничког санџака (1519. и 1533).

Када је у питању методологија издавања османске грађе, у конкретном случају османских дефтера, Миљковић спомиње да су средином девете деценије прошлог века одржана два саветовања у Београду и Сарајеву, која су се бавила тим питањем. На састанку у Београду донети су и закључци, који су и данас мериторни, али који се, нажалост, ретко примењују. Поред недостатка истраживача оспособљених за тај рад, проблем су и материјалне могућности, које не допуштају увек да се сви постављени принципи поштују. Компромиси су понекад неопходни, само се мора водити рачуна о томе да они не смеју да наруше научну употребљивост извора који се публикује. При томе, истиче Миљковић, још увек није у потпуности прихваћено мишљење да је неопходно штампати и факсимиле.²⁵

Када се османски документ објављује без факсимила, истраживачи су лишени могућности да одређена читања и интерпретације провере и оформе аутентично мишљење о неким евентуалним спорним питањима. Објављивање без факсимила може довести до историографских странпутица и бројних погрешних закључака. Многе турске графије, нарочито када нису убележене дијакритичке тачке (што је често случај), могу да се читају на различите начине.²⁶

Миљковић наводи да су у српској историографији критичка издања османских пописних књига ретка, за разлику од суседних земаља, које готово све имају институте за оријентална истраживања. Таква институција код нас није формално организована и не постоји осмишљена

godine), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Grada, Knjiga XXVI, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 22, Sarajevo 1986, 199–205; H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964. 24. *Турски катастарски попис неких подручја западне Србије*, приредио Ахмед С. Аличић, књ. I–III, Саџак 1985; X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. I, св. I, *Турски катастарски пописи Београда и околине 1475–1566*, Београд 1964; Д. Бојанић, *Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466*, Мешовита грађа (Miscellanea) II (1973).

²⁵ Ема Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачности показатеља и методолошке недоумице*, ТМ, Год. 34, бр.1, Ниш 2010, 363–373.

²⁶ Ема Миљковић, исто.

научна политика у овој грани, па се напори истраживача углавном своде на личне могућности и интересовања.²⁷

Књиге и акти државног рачуноводства (*muhasebat*) и финасија (*umur-imalije*). У њима се огледа финасијско стање царства, појединих покрајина и буџети, а маргиналије рачунске контроле у свим књигама представљају ауторитативно тумачење разних финасијских одредби, па су за историју османског финансијског законодавства, а према томе и за нашу економску историју, од велике важности.

Разни други акти, које су издавали сви остали органи владе, као бурулдије казаскера и дефтердара, фетве²⁸ шејхул-ислама²⁹ и друго.

4. ДОКУМЕНТИ АДМИНИСТРАТИВНИХ ВЛАСТИ

У документа административних власти спадају сви службени списи и акти, који су влади упућивали потчињени органи власти у провинцијама – као што су војни и грађански управитељи беглербези или валије, санџакбези, покрајински дефтердари, као и разни службени списи и књиге, које су водиле управне власти.³⁰

5. ДОКУМЕНТИ ШЕРИЈАТСКО-СУДСКИХ ВЛАСТИ

Код групе документата шеријатско-судских власти, прво место заузимају кадијски сицили, односно протоколи шеријатских судова. У Османском царству, кадије су се бавили правним пословима на подручјима у којима су били надлежни, те изрицали пресуде, руководећи се правилима и одредбама ханефијског шеријатског права.³¹

У сицилима су кадије у континуитету, у целости уносили сва своја решења (*'ilam*),³² одлуке (*hudžet*),³³ купопродајне уговоре, закладнице

²⁷ Ема Миљковић, исто.

²⁸ Fetva, правно решење за дато питање дато у облику одговора, писмено или усмено.

²⁹ Šejhul-islam, врховни муфтија, положај који се добијао султановим наименовањем.

³⁰ Хазим Шабановић, *Турски дипломатички извори за историју наших народа*, ПОФ 1, Сарајево 1950, 120.

³¹ Abdülaziz Bajindir, *İslam Muhakeme Hukuku Osmanlı Devri Ujgulaması*, Ankara 1986, 34.

³² 'İlam, јавна судска одлука; дефинитивна судска одлука; јавни проглас; извештај са одлуком кадије одређеног суда о одређеном питању од значаја за становнике дотичне казе или од значаја за поједину друштвену групу; обавест, обзнана, јавни проглас; извештај вишој истанци о извршеним и неизвршеним пословима који су наређени са више истанце. Ахмед Аличић, исто, 211.

³³ Hudžet šer'ije, записник шеријатског суда; закључак кадије који расправу и доноси одлуку.

(vakufname),³⁴ оставинске списе (kassam)³⁵ и разне друге акте из живота грађана, који су спадали у стварну надлежност шеријатских судија, као универзалних нотара Османске империје.³⁶ Поред шеријатских и правних дужности, кадије су обављале и административне дужности: обскрба намирница и радника, добављање животиња, мобилизација војника, послови који се тичу финасија, одређивање цена намирница према потражњи, затим³⁷ послове именовања намесника у касабама, праведне расподеле имовине преминулих међу наследницима, склапање бракова, издавање вакуфских имања, именовање опонумоћеника.

Због овако опсежних обавеза, кадије су према закону били дужни држати записнике, односно шерјатске сициле, у које су бележили све пресуде, фермане који су им стизали, одговоре на исте, као и пресуде које су и сами изрицали.³⁸ Шеријатски сицили су се углавном водили у уским и високим бележницама. Шеријатски сицили у периоду оснивања Османског царства, па све до владавине Сулејмана Законодавца, углавном су бележени на арапском.³⁹ Једино заповеди које је доносила влада, те одговори на те заповеди, записивани су на турском. У међувремену, како су се границе Царства шириле, постало је јасно да је прихватљивије користити језик владајућег слоја, те су се сицили почели бележити на турском језику.⁴⁰

Прво истраживање сицила спровео је Халит Онган, издавши сицил Анкаре бр. 1. Већина модерних истраживача, ослањајући се управо на сициле, објављује значајне радове о друштвеном животу Османлија.⁴¹

Упркос важности сицила, велики број недостаје. Данас се чувају у Архиву националне библиотеке у Анкари. Познато је да се ван Турске, сицили који датирају из османске епохе, налазе у Националној

³⁴ Vakufnama (књига, повеља, закладница) је документ о увакуфљењу којим се одређује предмет, сврха и начин управљања вакуфском имовином. На крају вакуфнаме стоји: „Проклет био онај ко на било који начин оскрнави ово моје добро” А. Аличић, нав. дело.

³⁵ Kassam, судија који води оставинске расправе. Редовно је пратилац војске и води оставинске расправе евентуално умрлих или погинулих војника, нарочито јањичара, чија имовина по закону о јањичарима припада држави. А. Аличић, нав. дело.

³⁶ Х. Шабановић, исто.

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye teşkilatı*, Ankara 1984, 109.

³⁸ I. Hakkı Uzunçarşılı, исто, 109.

³⁹ Halil Sahillioglu, *Kitabul-Kadive Suftedzeler Turkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1974, 106.

⁴⁰ Tufan Gunduz, *Tuzlanski, bijeljinski i srebrenički sidžil (1641–1883.)*, Tuzla 2008, 14.

⁴¹ Т. Гундуз, нав. дело, 15.

библиотеци у Софији, Македонском институту историје у Скопљу, Институту историје у Солуну, у Кипру, Дамаску и Басри.⁴²

Сарајевске шеријатске сициле, који се налазе у Националном архиву у Сарајеву, први је јавности представио Јузо Нагата: (*Sarajbosna Šerijje Sicilleri Uzerinde Bir Indželeme*, XII, Turk Tarih Kongresi, Bildiriler, Ankara, 1999, III str. 691).⁴³

Вакуфски документи, вакуфнаме, такође су веома важни документи из групе докумената, које су издавале шеријатско-судске власти.⁴⁴ Оне пружају највише података за историју градова и насеља уопште, за колонизацију, историјску топографију, а нарочито за културну и економску историју. Ови документи сведоче о систему територијалног развоја вароши, стварању нових вароши, квартова, махала, концентрацији људи различитих занатских, индустријских и трговачких активности.

Вакуфнаме дају могућност упознавања унутрашње структуре друштва за време османско-турске владавине у нашим земљама. Оне указују на економске услове разних друштвених класа, на њихов животни ниво, као и на правне и социјалне односе унутар и између тих класа. Пружају могућност упознавања вредности новца, природе различитих пореза, висине закупа кирија. Оне приказују и развитак просветних, научних и верских установа, дају обилна обавештења о животу обичних људи, ситних занатлија, малих трговца, сељака, о којима хронике систематски не воде рачуна.⁴⁵

6. АРХИВИ И УСТАНОВЕ СА ОРИЈЕНТАЛНОМ ГРАЂОМ У ОКРУЖЕЊУ

Највише османско-турских историјских извора има у истанбулским архивима. У њима је данас грађа, за разлику од ранијих периода, доступна за истраживање.⁴⁶ У Истанбулу се, поред Архива председни-

⁴² Т. Гундуз, нав. дело, 16.

⁴³ Т. Гундуз, нав. дело.

⁴⁴ Глиша Елезовић је управо преводом једне вакуфске повеље ступио на научну сцену. Током каснијег периода превео је њих осам, више од свих својих претходника. Ljiljana Čolić, *Orijentalističko delo Gliša Elezovića*, Beograd – Priština 1996, 18.

⁴⁵ Ljiljana Čolić, *Orijentalističko delo Gliša Elezovića*, Beograd – Priština 1996.

⁴⁶ Боравећи у Србији на церемонији потписивања Протокла о сарадњи између Архива и Генералне дирекције државних архива Турске, у октобру 2015. године, директор др Угур Унал изјавио је у интервјуу за Вечерње новости да је у 2014. години дигитализовано шест милиона докумената и да тај број у 2015. треба да буде још већи (www.novosti.rs 11. oktobar 2015).

штва Владе, у коме је велики број важних докумената за историју балканских народа, налазе и Библиотека Топкапи Сарај, Сулејманија, затим Архив Министарства вакуфа. Осим Турске, Национална библиотека и Архив у Софији располажу веома богатим фондом османске грађе. После турских архива, по вредности и богатству османских извора за историју наших народа, најзначајнији су: Оријентални институт⁴⁷ у Сарајеву, Гази Хусрев-бегова библиотека у Сарајеву,⁴⁸ Државни архиви у Дубровнику,⁴⁹ Задру,⁵⁰ Архив БиХ у Сарајеву,⁵¹ Хисторијски архив града Сарајева, Архив фрањевачког самостана у Фојници, Музеј Старе српске цркве у Сарајеву, Историјски институт у Скопљу.⁵² Османске историјске грађе има по разним архивима, библиоткама и музејима

⁴⁷ Оријентални институт у Сарајеву је јавна научно-истраживачка установа основана 1950. године са задатком да прикупља, обрађује и публикује рукописну и архивску грађу на арапском, турском и персијском језику, проучава ове језике и њихове књижевности, с посебним освртом на стваралаштво Бошњака на овим језицима, те проучава историју, културну историју и оријенталну уметност у Босни у доба османске управе. Резултате свога рада сарадници *Оријенталног института* објављују у часопису *Прилози за оријенталну филологију* који је покренут одмах након оснивања Института и који је до VII броја носио наслов: *Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском влашћу*. Сулејман Грозданић, *Оријентални институт у Сарајеву*, ПОФ XXV, Сарајево 1977, 13–26.

⁴⁸ Гази Хусревбегова библиотека је посебна културно-научна установа за област исламских наука, исламског културног наслеђа и других сродних научних дисциплина, основана 1537. године. У оквиру своје издавачке делатности Библиотека издаје *Анале Гази Хусрев-бегове библиотеке*, часопис који се може сврстати у најзначајније часописе у БиХ који излази у континуитету (33 броја) и који се у целости бави културном историјом Босне под османском влашћу, у првом реду писаном културном баштином, али и другим облицима наслеђа из сфере материјалне културе исламског цивилизацијског круга и исламске духовности. Аладин Хусовић, *Анали Гази Хусрев-бегове библиотеке XXXIII*, ПОФ 62, Сарајево 2013, 289.

⁴⁹ Државни архив у Дубровнику чува историјску грађу о односима Дубровачке републике с централном владом и свим европским провинцијама Османског царства, а посебно са Босном и Херцеговином. У Дубравачком архиву сачувано је преко 10.000 османских докумената и осам рукописних књига из 18. века, које садрже италијанске преводе или кратке изводе тих докумената. Х. Шабановић, исто, 124.

⁵⁰ Државни архив у Задру својом османском грађом допуњује дубровачку збирку. Он поседује важну збирку турских исправа у Далмацији. Ради се о кореспонденцији млетачких власти са суседним турским и аустријским властима. Поред мешовите кореспонденције постоје и девет обимних свезака са око 1500 комада чистих османских исправа. Хазим Шабановић, исто, 124.

⁵¹ Архив БиХ са седиштем у Сарајеву данас поседује дигитализовану збирку катастарских књига (Тапу дефтера) који се односе на градове и насеља Босанског вилејата.

⁵² У Историјском институту у Скопљу налази се Вакуфска библиотека из Битоља у оквиру које је било 200 судских протокола – сицила. Хазим Шабановић, *Турски дипломатички извори за историју наших народа*, ПОФ 1, Сарајево 1950.

Европе - у Бечу,⁵³ Будимпешти, Берлину, Дрездену, Паризу, Венецији, Риму, Москви, Петрограду, Лондону, Братислави, Болоњи.⁵⁴

7. ЗАСТУПЉЕНОСТ ОРИЈЕНТАЛНЕ ГРАЂЕ У АРХИВИМА У СРБИЈИ

Када је реч о османско-турској грађи, о њеној заступљености у архивима у Србији, овај рад нема намеру да износи прецизне податке, јер његовој изради није претходило истраживање, којим би се утврдила заступљеност, количина и врста ове историјске грађе. Рад износи податке из неколико архива, углавном добијене од архивских радника, који воде бригу и о овој архивској грађи.⁵⁵

Оријенталну грађу у Србији⁵⁶ поседује Архив Србије у Београду, у оквиру Фонда Књажевске канцеларије кнеза Милоша Обреновића (1815–1839), који обухвата 1500 докумената на османском турском језику: писма, заповести, тезкере (дозволе), молбе, жалбе, потврде. Бројне документе класификовани су, а датирала их је, тумачила и публиковала др Мирјана Маринковић, под називом *Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)*,⁵⁷ док је остали део фонда иста ауторка презентовала у раду *Тури са стране кнезу Милошу*.⁵⁸

У децембру 2015. године, др Мирослав Перишић, директор Архива Србије, објавио је да је та установа добила 14.893 дигитализованих документа из османских архива у Истанбулу, значајних за историју

⁵³ Према Каталогу Народне библиотеке у Бечу, којег је још тада урадио Густав Флугел, налази се веома велики прворазредни архивски материјал за историју наших народа у (16. и 17.) веку. Ту се налази 170 разних дефтера некадашњег Будимског пашалукa, који су запленили приликом ослобођења Будима од турске власти. Х. Шабановић, исто.

⁵⁴ Х. Шабановић, исто.

⁵⁵ Податке о оријенталној грађи у архивима Неготина, Зајечара и Пожаревца добили смо од Ирене Колај, раднице Историјског архива Београда, оријенталисте по вокацији која самоиницијативно ради на идентификацији османске грађе у нашим архивима.

⁵⁶ И у Српској академији наука у Београду постоји Оријентална збирка. Она је настала од оних османско-турских споменика Државног архива у Дубровнику који су 1924. године повраћени из Беча и привремено похрањени у Академији. Ова збирка касније се развијала новим аквизицијама, тако да данас има знатан број ове историјске грађе. Х. Шабановић, исто, 127.

⁵⁷ Више: Мирјана Маринковић, *Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)*, Београд 1999.

⁵⁸ Мирјана Маринковић, *Turci sa strane knezu Milošu. Fond Knjaževske kancelarije: dokumenti na turskom jeziku Arhiva Srbije*, Београд 2009.

Србије, а који датирају из периода од 1450. до 1700. године. Најавио је да се очекује да ће до краја 2016. године Архив Србије, након потписаног Протокола о сарадњи са Генералном дирекцијом државних архива Републике Турске, поседовати 200.000 докумената из турских архива.⁵⁹

Што се тиче Историјског архива Београда, познато је да османско-турски документи нису бројни, али су атрактивни по свом садржају, па се међу њима истичу *фраименџи* из Кур'ана из 17. века, Књига фетви, *Дијалоџ Османлије и Хришћанина* из друге половине 16. века, који говори о војно-политичкој ситуацији, делимично преведен за потребе сталне изложбене поставке и израду каталога *Векови Београда /16–20/*.⁶⁰ У фонду породице Вељковић, у личном фонду Стојана Вељковића, постоји 26 докумената на османском.⁶¹

Историјски архиви у унутрашњости Србије се, такође, не могу похвалити бројношћу ове врсте грађе. У Архиву у Нишу, мало сачуваних османских докумената налази се у збирци Варија: В-578 турске тапије земље на територији Призрена (1289. по хиџретском календару или 1872. по хришћанском); В-611 тапија земље у Битољу (1331. по хиџретском календару или 1912. по хришћанском); В-679 турске тапије (из 1259. по хиџретском календару или 1843. по хришћанском, 1278. године); В-750 турска тапија, дулум земље односно баште у селу Каниче (из 1290. по хиџретском календару или 1880. по хришћанском); В-454 турска новчаница од 10 лира из 1900. године. Поред тога, у Архиву Ниша налазе се и 2 књиге: *Мемоари Мидхат паше*, писани арапским писмом и објављени 1903. године, а предложени су за грађу од изузетног значаја у категоризацији, која је у процедури.⁶²

Историјски архив у Пироту поседује Збирку оријенталних докумената у укупној дужини од 0,9 м у једној архивској кутији. У највећој мери, Збирку чине тапије околних села у Пироту, које су различитих димензија. Ради се о 46 оригиналних докумената и 30 фотокопија; признанице о плаћеној накнади за ушур датиране у 1281. хиџретској години; неке врсте личних исправа о предаји пореза шеријатској благајни из 1262, 1265. и 1266. године по хиџретском календару; посед у Нишком елајету, у кадилуку Пирот у селу Бериловцу; судски турски акт датиран у 1762. години; тапије за село Бериловац датиране у 1280. години; тапије за села Петровац, Чиниглавци и Рагодеш, Блато, Жељуша, Велико Село; из пописне књиге државног земљишта за село Држину, датирану у

⁵⁹ <http://www.rtv.rs>, 15. decembar 2015.

⁶⁰ *Vekovi Beograda (XVI–XX vek)*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 2003.

⁶¹ Ирена Колај, <http://beogradskonasledje.rs/publikacije/casopis-nasledje/nasledje-broj-XVI-2>

⁶² Љиљана Ђуровић, Историјски архив Ниш.

1288. години. У оквиру Збирке постоји и 15 докумената која су, по мишљењу одговорних у Архиву, нека врста таксених марки.⁶³

Историјски архив у Неготину поседује 3 хуцета и тапију из 19. века, Историјски архив „Тимочка крајина” Зајечар има 8 тапија из 19. века, док се у Историјском архиву Пожаревца налази берат султана Абдулмецида и неколико различитих списа из 19. века. Историјски архив „Рас” у Новом Пазару,⁶⁴ поседује посебну Збирку документације и архивске грађе на оријенталним језицима,⁶⁵ која је у односу на поменуте архиве разноврснија и богатија. Збирка садржи грађу која је настала у периоду 17–19. века (16 кутија, 5,80 м).⁶⁶ књижни фонд, тј. Литературу на арапском и турском језику, манускрипте дела, чији је број веома мали, сициле – судске протоколе, земљишне књиге – тапије; разрешења; молбе грађана; записнике о наслеђу; разне потврде; телеграме; уверења; школска сведочанства; спискове земље, кућа и окућница становника Новог Пазара, Сјенице, Косовске Митровице и Пријеполја; документацију појединих војних обвезника и разноврсних бележака и записа који пружају занимљиве и вредне културно-историјске податке.

Мали део Збирке чине дела домаћих муслиманских аутора писаних арапским писмом, што се у науци именује као *алхамијадо књижевности*.⁶⁷ Фонд припада категорији архивске грађе од изузетног значаја.⁶⁸ Са аспекта обраде и презентације ове врсте архивске грађе, Историјски архив „Рас” је до сада, сем краћег пописа грађе и инвентарних књига књижног фонда Збирке, кроз пројекте своје издавачке делатности, објавио неколико публикација, које се искључиво односе на приказ и пре-

⁶³ Предраг Видановић, Историјски архив Пирот.

⁶⁴ У Новом Пазару постоји библиотека *Гази Исабег* која у свом фонду поседује изванредан број оријенталне грађе: рукописа, књига који су сакупљени на ужем подручју. Sead Ibrić, *Rukopisno blago Sandžaka u Gazi Isa-begovoj biblioteci u Novom Pazaru*, Glas islama, fejtton od 112. do 121. broja (mart–decembar), Novi Pazar 2006.

⁶⁵ У оријенталне језике у овој студији мислимо на арапски, турски и персијски језик.

⁶⁶ *Водич Историјског архива „Рас”, Нови Пазар*, Нови Пазар 2008.

⁶⁷ Посебна писменост сачувана на матерњем језику неарапских народа забиљежена арапским писмом назива се алхамијадо књижевност. Традиција алхамијадо писмености трајала је до почетка 20. вијека. Објашњење за такву појаву имамо у чињеници да је *аребица* временом добила вриједност *муслиманског писма*, па јој се у новим, измијењеним друштвено-политичким приликама, након турске владавине, придавала још већа важност него раније, у смислу очувања верско-националне равнотеже наспрам латинице, као католичко-хрватског, и ћирилице, као православно-српског писма. Hanka Vajzović, *Sociolingvistički aspekti alhamijado književnosti u nas*, Književni jezik 21, Сарајево 2003, 14.

⁶⁸ Одлука о утврђивању архивске грађе од изузетног значаја која се чува у архивима, Службени гласник РС, бр. 18/1979.

зентацију оријенталне грађе Архива: *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766–1768. godine*, Novi Pazar 2012. (A. Aličić),⁶⁹ *Štampana djela na arapskom jeziku u Orijentalnoj zbirci Arhiva „Ras”*, Novi Pazar 2012. (E. Ujkanović),⁷⁰ *Alhamijado literatura kao kulturno nasljeđe – Tadžvid Kur’ana Fagnevi Zade*, Novi Pazar 2014. (E. Ujkanović),⁷¹ *Novi Pazar i okolina u osmanskim tapijama*, Novi Pazar 2015. (E. Ujkanović i S. Ibrić).⁷²

Почетком 2016. године, Архив „Рас” је своју Збирку оријенталне грађе значајно обогатио Тапу дефтерима – катастарским књигама у дигиталном формату. Табела која следи, садржи називе места на која се дефтери односе, даје укупан број дефтера и број њихових листова. Са историографског становишта, са Сицилима новопазарског кадије I и II из 1766–1768. године,⁷³ Тапу дефтери представљају најзначајнију османску грађу, коју Оријентална збирка Архива „Рас” данас поседује.

⁶⁹ Sidžili (ИАРНП ЗДОЈ, ф. 1, п.1–2.), који су овде објављени као једна целина, као један документ, чији су оригинали на османско-турском језику, публиковани су у преводу, оригиналу и латиничној транскрипцији савременог турског језика, што их чини доступним за историчаре који не познају османски језик и писмо, било из Републике Турске, било из земаља изван Турске.

⁷⁰ Најзначајнији део овог наслеђа чине дела из традиционалних научних и верских дисциплина, која су углавном служила актуелном образовном систему, тако да су најчешће писана као уџбеници за ученике и студенте тадашњих медреса.

⁷¹ У Оријенталној збирци Историјског архива „Рас” у Новом Пазару чува се један примерак уџбеника из поменуте категорије. Ради се о теџвиду Фагневи Задеа, штампаном на аребици, формата 20x14 цм. По свом карактеру сврстава се у алхамијато наслеђе, које подразумева писано изражавање на нашем језику, арапском графијом. Традиција алхамијато писмености на нашим просторима започела је стотинак година након доласка Османлија, али није престала с њиховим одласком. Трајала је током целог аустроугарског периода, све до Другог светског рата.

⁷² У оквиру Оријенталне збирке историјског архива „Рас”, постоји значајан број катастарских потврда, тапија (*tapu senedi*) које се односе на новопазарске махале и околину. Датирају из периода позног 19. и почетка 20. века. То је период када је Нови Пазар мењао свој административни статус.

⁷³ На нашем подручју до сада је преведено неколико сицила: *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740–1752): (1740–1752)*, prevod i obrada Hatidža Čar-Drnda – Сарајево: Оријентални институт, 2005; *Maglajski sidžili 1816–1840*, Dušanka Bojanić-Lukač i Tatjana Katić, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Сарајево 2005; *Sidžil mostarskog kadije 1828–1842. godine*, Hivzije Hasandedića; *Sidžil Nevesinjskog kadije (1767. do 1775)* Prvi deo; *Sidžil Nevesinjskog kadije (1767. do 1775)* Drugi deo, Hivzija Hasandedić; *Sidžil blagajskog kadije: 1728–1732. godine*, Islamski Kulturni centar Mostar, Mostar 2009.

БРОЈ	НАЗИВ МЕСТА-ГРАДА	БРОЈ ДЕФТЕРА	БРОЈ ЛИСТОВА
1	НОВИ ПАЗАР	22	2.888
2	НОВИ ПАЗАР СЈЕНИЦА	8	1.615
3	СЈЕНИЦА	16	1.678
4	НОВА ВАРОШ	10	1.126
5	ПРИЈЕПОЉЕ	17	1.295
6	БИЈЕЛО ПОЉЕ	11	1.227
7	БЕРАНЕ	7	229
8	БИХОР	2	21
9	ТРГОВИШТЕ	9	717
10	ПЉЕВЉА	25	3.591
11	КОЛАШИН	6	249
12	НИКШИЋ	1	104
13	ПЕЋ	13	1.333
УКУПАН БРОЈ		147	16.073

8. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Аутентични научно-истраживачки рад захтева свест о интегралности историје, али и бављење спецификумом одређеног доба. Без ваљано обрађене и презентоване архивске грађе и без прецизне валоризације, тумачење историјских факата може постати пука импровизација, или произвољност.

Полазећи од чињенице да османско-турски извори имају прима-ран значај за изучавање историје Србије и осталих балканских држава, од почетка 15. и до средине 19. века, као особито важног историјског периода за формирање и актуелних и будућих научних становишта за разумевање балканских прилика, овај рад имао је интенцију актуелизовања питања османско-турских извора у фондовима и збиркама архивских установа у Републици Србији.

У раду је дата општеприхваћена подела ове врсте грађе, као и делимичан, али парадигматичан приказ њене заступљености у појединим архивским установама у Србији.

Уочљиво је да архиви у Србији оскудевају овом врстом грађе, а да је и постојећа грађа недовољно систематизована и проучена. Евидентан је и недостатак стручног кадра, који би се на адекватан начин бавио презентовањем и публиковањем специфичне османско-турске архивске грађе. Публикације, које се баве овом тематиком, ретке су и спорадичне, упркос декларативном залагању и свести о њеном значају за савремену историографију.

Извесни помак је актуелна сарадња Архива Србије и Главне дирекције државних архива Турске, у којима се налази највећи део ове грађе, јер се отварају нове могућности за проучавање османско-турске грађе и њене валоризације у нашим архивима. Протоколом о сарадњи Архива Србије и Главне дирекције државних архива Турске, предвиђена је сарадња ових институција у различитим пољима архивске делатности: истраживању, увећању архивског фонда, објављивању информативних средстава везаних за грађу која се налази у архивима, у размени искуства на пољу архивистике и рестаурације, објављивању водича и других информативних средстава, размени публикација, заједничкој организацији научних скупова и изложби.

Значај оваквог корака је немерљив за историјску науку у Србији, јер произилази из обима и важности докумената, који се чувају у турским архивима османске грађе, а односе се на њену историју.⁷⁴ Повољности настале потписивањем Протокола пружају шансу осталим архивима у Србији да своје фондове и збирке учине богатијим и садржајнијим, те да се оријентална грађа учини доступном и научној и широј јавности, све у циљу афирмације аутентичног научног поимања историјских процеса на Балкану.

⁷⁴ Протокол важи годину дана од дана потписивања, али уколико нека од страна дипломатским путем не обавести другу да жели да прекине сарадњу, и то шест месеци пре истека Протокола, он се обнавља у истом трајању. Душан Гутеша, *Архивски гласник* 10, Београд 2015, 4–5.

Enver UJKANOVIĆ

ORIENTAL MATERIALS AND THEIR VALORIYATION IN THE
ARCHIVAL FUNDS

Summary

Ottoman Turkish sources have primary significance for the study of the history of the Balkan people, from the beginning to the middle of XV and XIX century, from the decay of independent Balkan states and the appearance of the Ottoman era, all the way to liberation from the Turkish-Ottoman rule, during the XIX and early XX century. These sources are almost the only source for knowledge of the internal conditions of living for our peoples under Ottoman rule. Since the presentation and publication of archives from the Ottoman period is an extremely rare and sporadic, despite the stated commitment and awareness of its importance for contemporary historiography, this work is intended to give attention to the valuable and authentic historical material, the need to determine its scope and valorization of the Fonds archival institutions in the Republic of Serbia and encourage its processing and presentation.